

§ 9. Неазначальная форма дзеяслова, яе сінтаксічная роля

51. Прачытайце тэкст. Чаму возера Доўгае атрымала такую назву?

Возера Доўгае, што ў Глыбоцкім раёне Віцебскай вобласці, самае глыбокае з усіх беларускіх азёр. На першы погляд нічым адметным яно не вылучаецца. Даўжыня — 6 кіламетраў, шырыня ледзь дасягае 700 метраў. Затое глыбіня — аж 53,7 метра! Каб па-сапраўднаму яе ацаніць, варта зірнуць на дваццаціпавярховы дом. Ці знойдуцца ахвотнікі нырнуць у такую прорву, нават з аквалангам? Без вадалазнага^{сп} касцюма наогул не варта лезці — замерзнуць можна! (*Паводле У. Ягоўдзіка*).

Знайдзіце ў тэксце дзеясловы ў неазначальнай форме. На якія пытанні яны адказваюць? Ці можна вызначыць час, лік, асобу гэтых дзеясловаў? Якія суфіксы маюць дзеясловы ў неазначальнай форме?

- Вызначце разрады ўжытых у тэксце лічэбнікаў паводле будовы.

Дзеясловы ў неазначальнай форме адказваюць на пытанні **што рабіць?** **што зрабіць?** Неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў) — гэта яго пачатковая форма.

Інфінітыў толькі называе дзеянне, але не мае форм часу, асобы, ліку.

Дзеясловы ў неазначальнай форме маюць суфіксы **-ць, -ці, -чы**: *спява^цць, вез^цці, стрыг^ччы*.

Калі да суфікса **-ць** далучаецца марфема **-ся** (яна называецца постфіксам), то пішацца **ца**: *віта^цца, лячы^цца* (у спалучэнні **ца** першая літара **ц** з'яўляецца суфіксам інфінітыва, спалучэнне літар **ца** — постфіксам).

52. Выпішыце сказы з дзеясловамі ў неазначальнай форме. Абазначце суфіксы інфінітываў.

1. Нас вучылі больш маўчаць і слухаць (*Э. Луканскі*). 2. Некаторы^м час яны маўчаць (*Я. Колас*). 3. Кравец сапраўды адчуў, што яму трэба куды-небудзь выходзіць з дому (*К. Чорны*). 4. Праз некалькі дзён абмялелая рэчка выходзіць з берагоў і ператвараецца

ў вялікае возера (*У. Ягоўдзік*). 5. Валодзю са сцэны праводзіць гром воплескаў (*А. Васілевіч*). 6. Праводзіць абоз павінен быў Алесь (*У. Караткевіч*).

Разбярыце па саставе слова *праводзіць*: а) як інфінітыў; б) як дзеяслоў у форме 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу.

Дзеясловы ў неазначальнай форме могуць быць любым членам сказа:

- дзейнікам: Збіраць суніцы — свята, а не работа (*У. Ягоўдзік*);
- выказнікам: Працаваць — краіну мацаваць (*Прыказка*);
- дапаўненнем: Густы ельнік яшчэ болей перашкаджаў (ч а м у?) ісці (*Я. Маўр*);
- азначэннем: Лабановіч падаў яму знак (я к і?) спыніцца, маўчаць і слухаць (*Я. Колас*);
- акалічнасцю: Дзядзька Марцін, Андрэй і Якуб выйшлі на двор (з я к о й м э т а й?) агледзець гаспадарку (*Я. Колас*).

53. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Падкрэсліце дзеясловы ў неазначальнай форме як члены сказа.

1. Мяне бац..ка вучыў араць, к..сіць (*У. Лінскі*). 2. Рыбакі старанна вымыліся і палезлі на бер..г адз..вацца і падлічваць графеі (*Я. Колас*). 3. Дзетак у(з/с)гадаваць — не грыбоў назбіраць (*Прыказка*). 4. Спачатку было ў мяне толькі жада(н/нн)е вандраваць і фатаграфавачь (*У. Цвірка*). 5. Ну як у гэты край мне (не)улюбіцца? Ну як б..розак тых (не)абдымаць? (*А. Данільчык*).

54. Прачытайце тэкст. Дайце загаловак, які перадаваў бы яго асноўную думку. Якую ролю ў тэксце выконваюць дзеясловы?

Мяч з сілай урэзаўся ў крыжавіну* варот, падскочыў пару разоў і паволі пакаціўся насустрач. А потым, як заварожаны, спыніўся на белай адмеціне — пенальці! Варатар, які не дацягнуўся да мяча ў адчайным кідку, бяссільна ляжаў ля штангі. Абаронцы застылі, бо ведалі, што гэты не прамахнецца, такі момант не прапусціць. Суддзя^Ф паднёс свісток да губ.

Такі мяч можна было забіць па-рознаму. Тры думкі мільганулі ў г..лаве. Можна было па(∂/m)хапіць мяч і рыўком уварвац..а з ім у сетку. Можна было н..гой лё..ка накіраваць мяч у пусты.. в..роты, пусціць яго нават па цэнтр.. — н..хто (*не*)пераг..родзіць яму д..рогу. Гэты.. два шляхі самыя лё..кія і надзейныя.^{сн} Але Вадзік х..цеў забіць з шыкам, з сілай прыкласціся да мяча, укалаціць эфектна, каб сетка спружынна а(∂/m)кінула стракатае ядро назад. Такіх удараў і чакае стады..н. Таму дзве першы.. думкі імгненна зніклі. Вадзік паскорыў бег і з сілай замахнуўся правай н..гой (*Паводле А. Камароўскага*).

Спішыце другі абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Абзначце суфіксы дзеясловаў у неазначальнай форме.

Якія дзеясловы ў неазначальнай форме перадаюць рухі футбалістаў падчас гульні?

пенальці

55. Вусна перакладзіце тэкст на беларускую мову. Абгрунтуйце яго падзел на абзацы.

В футбольную секцію можна записатся уже в 5—6 лет. Нужно уметь бегать, не бояться столкновений и быть очень ловким.

Чтобы совершенствоваться в игре, придётся улучшать физическую форму, отрабатывать комбинации и технические приёмы. В футболе необходим «точный глаз», чтобы уметь правильно оценивать ситуацию прежде других.

Футболисты не имеют права играть руками, хватать противника за майку, толкать его, бить по ногам. Эти нарушения судья наказывает штрафным ударом или пенальти (*По С. Герену*).

Слоўнік

прежде других — *раней за іншых*
 придётся — *давадзецца, прыйдзеца*
 совершенствоваться — *удасканальвацца*
 столкновение — *сутыкненне*
 толкать — *штурхаць*

Запішыце па-беларуску абзац, змест якога адпавядае малюнку. Абзначце суфіксы дзеясловаў у неазначальнай форме.

§ 10. Асабовыя і безасабовыя дзеясловы (азнаямленне)

56. Прачытайце скорагаворкі. Вывучыце адну з іх на памяць і запішыце.

Над возерам вецер лятае,
На хвалях лілеі люляе.

На густых кустах парэчкі
Чырванеюць каля рэчкі.

М. Пазнякоў.

Вызначце час, асобу і лік дзеясловаў, ужытых у скорагаворках.

Асабовыя дзеясловы паказваюць, хто ўтварае дзеянне.
Дзеясловы 1-й асобы паказваюць, што дзеянне ўтварае той, хто гаворыць: *я частую, мы частуем.*

Дзеясловы 2-й асобы паказваюць, што дзеянне ўтварае той, з кім гавораць: *ты частуеш, вы частуеце.*

Дзеясловы 3-й асобы паказваюць, што дзеянне ўтварае той, пра каго гавораць: *ён частуе, яны частуюць.*

57. Прачытайце тэкст. У якім сказе заключаецца яго асноўная думка? Як вы яе разумеете?

Мой шлях бяжыць на Віцебшчыну, у край незлічоных рэк і азёр, дзе мне пашчасціла знайсці сапраўдны райскі куточак. Дыбаў я, дыбаў, як даўней казалі, і надыбаў на возера Гарнасвечча. Адна назва чаго варта! Таямніца з таямніц! За возерам, на пагорку, стаіць вёсачка. Адразу за ёй — рэчка Ула. Крочу да стромкага рачнога берага. Пасярод крутога схілу, у густым хмызняку^м, хаваецца крыніца. Я сам знайшоў да яе сцежку. Тут вельмі смачная вада. Асабліва калі п'еш адзін, атулены з усіх бакоў травой і галінкамі крушыны. Іду сюды — нікога з сабой не клічу і за руку не цягну. Кожны з нас у жыцці павінен сам знайсці сваю крыніцу (*Паводле У. Ягоўдзкі*).

Выпішыце з тэксту дзеясловы, у якіх можна вызначыць асобу. Укажыце асобу і лік гэтых дзеясловаў.

У тэкстах якога стылю можа ўжывацца дзеяслоў *дыбаць*? Падбярыце да яго сінонімы.

Паспрабуйце раскрыць таямніцу назвы возера Гарнасвечча.

Звярніце ўвагу!

Асобу дзеяслова можна вызначыць толькі ў цяперашнім і будучым часе.

58. Прачытайце тэкст. Якая з прыведзеных прыказак перадае яго асноўную думку?

1. Чым далей у лес, тым болей дроў.
2. У страху вочы па яблыку.
3. Ваўкоў баяцца — у лес не хадзіць.

З кім такое не здаралася! Блукаеш па лесе, паціху збіраеш грыбы. Потым азірнешся — і замрэш ад страху. Хтосьці^М за табой цікуе! Вунь ён схаваўся пад цёмныя шаты яліны.

Павернеш туды, а ў твар тыркаюць галінкі. Раптам зачэпішся за карэнне. Кошык — з рукі, грыбы — пад ногі.

Нарэшце прыбяжыш, куды хацеў. Стаіш і не верыш вачам. Каля яліны не жывая істота, а спархнелы корч, падобны да зморшчанага дзеда. Вось кручкваты нос, злосна скрыўлены рот, сівая барада з моху (*Паводле У. Ягоўдзіка*).

Дзеясловы ў форме якой асобы пераважаюць у тэксце? Як вы лічыце: гэтыя дзеясловы абазначаюць дзеянні канкрэтнага чалавека ці любой асобы?

Знайдзіце ў тэксце фразеалагізм, які мае значэнне 'вельмі здзіўляцца, убачыўшы што-небудзь нечаканае'.

Разгледзьце фотаздымак. Якая частка тэксту яму адпавядае? Да якога тыпу маўлення належыць гэта частка тэксту? Вусна перакажыце яе.

Звярніце ўвагу!

Дзеясловы ў форме 2-й асобы могуць абазначаць дзеянні любога чалавека: *Добра працуеш — навагу маеш. За вялікім пагонішся — і малое згубіш* (Прыказкі).

У такіх выпадках выказванне мае абагульнены сэнс.

59. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго загаловак, які перадаваў бы тэму тэксту.

На вуліцы пац..мнела. Нал..цеў вецер, загуло навакол..е. Хмары навіслі над самай з..млэй. Зашумеў дож.. . Раз-пораз

цемру ра..колвала маланка. Паветра сатр..сала ад гром.. . Потым яшчэ доўга і злосна грукала на небе (*Паводле І. Пяшко*).

Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары.

Падкрэсліце граматычныя асновы сказаў. Вызначце час і род дзеясловаў-выказнікаў.

У якіх сказах дзеясловы-выказнікі абазначаюць дзеянні, што адбываюцца без дзеючай асобы (прадмета)?

раз-пóраз

Безасабовыя дзеясловы абазначаюць дзеянні, якія адбываюцца самі па сабе, без дзеючай асобы (прадмета). У сказах з безасабовымі дзеясловамі не можа быць дзейніка: *Ужо добра сцямнела* (Я. Галубовіч). *Пасвяжэла, пацягнула ветрыкам* (Г. Далідовіч).

Безасабовыя дзеясловы не змяняюцца па асобах і ліках. У цяперашнім і будучым часе яны маюць форму 3-й асобы адзіночнага ліку: *світае*; у прошлым часе — форму ніякага роду адзіночнага ліку: *світала*.

Безасабовыя дзеясловы могуць утварацца ад асабовых пры дапамозе постфікса *-ся (-ца, -цца)*: *спала — спалася, живе — живецца*.

60. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Падкрэсліце безасабовыя дзеясловы, вызначце іх час.

1. З вады раптам пац..гнула прах..лодай, мне падалося, што асе(н/нн)яе сонейка ўжо (не)выгл..не да веч..ра (М. Бусько).
2. Яшчэ з ганка абдало свежым паветрам, прыемна казытнула ў твар (А. Зэкаў).
3. Неўзабаве пац..плела, дыхнула в..сной, на пол.. з'явіліся праталіны (В. Гурскі).
4. Веч..рам задажджыла^с (Я. Галубовіч).
5. Дома, у бац..коўскай хаце, мне (не)с..дзелася (А. Бадак).

61. З прыведзенымі дзеясловамі складзіце па два сказы, каб гэтыя дзеясловы ўжываліся як асабовыя і як безасабовыя.

У з о р: *пахне* — *Паветра пахне скошанай травой. У хаце пахне пірагамі.*

Прыпякала, дзьме, грымела, цямнее.